

VILÁG- TÖRTÉNET

11. (43.) évfolyam 2021. 1.

A BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

- **AKLAN ANNA**
GÁNDHÍ JELENTŐSÉGE
- **SZENKOVICS DEZSŐ**
GÁNDHÍ-RECEPCIÓ A MAGYAR NYELVTERÜLETEN
- **SÁGI PÉTER**
MAHÁTMÁ GÁNDHÍ EMLÉKEZETE MA, A FIATAL INDIÁBAN
- **GÜNSBERGER DÓRA**
GÁNDHÍ ÁBRÁZOLÁSA PAKISZTÁNBAN. „HIVATALOS”
TÖRTÉNETÍRÁS ÉS PERCEPCIÓK
- **RENNER ZSUZSANNA**
BÁPÚDZSÍ HALHATATLAN TÖRTÉNETE. A GÁNDHÍ-KONOGRÁFIA
RÉTEGEI
- **SZIVÁK JÚLIA**
MAHÁTMÁ GÁNDHÍ A FILMVÁSZNON

VILÁGTÖRTÉNET
A Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézetének folyóirata

Szerkesztők
Skorka Renáta (főszerkesztő)
Bíró László, Martí Tibor, Vámos Péter
(szerkesztők)

Szerkesztőbizottság
Glatz Ferenc (elnök), Borhi László, Erdődy Gábor,
Fischer Ferenc, Fodor Pál, Klaniczay Gábor,
Majoros István, Mihalik Béla Vilmos,
Pók Attila, Poór János

TARTALOM

Mahátmá Gándhí alakja a történelemben és a kulturális emlékezetben (Ittész Máté)	1
<i>Tanulmányok</i>	
Aklan Anna: „Az Igazság és az Erőszakmentesség olyan ősieik, mint a hegyek.” Gándhí jelentősége	5
Szenkovics Dezső: Gándhí-recepció a magyar nyelvterületen	21
Sági Péter: Mahátmá Gándhí emlékezete ma, a fiatal Indiában	43
Günsberger Dóra: Gándhí ábrázolása Pakisztánban. „Hivatalos” történetírás és percepciók	53
Renner Zsuzsanna: Bápúdzsi halhatatlan története. A Gándhí-ikonográfia rétegei	77
Szivák Júlia: Mahátmá Gándhí a filmvászonon	97
<i>Nagyító</i>	
Fejérdy András: „Az amerikai érdekek európai ügynöksége”? XII. Piusz keleti politikájának historiográfiai mérlege	111
<i>Szemle</i>	
Magyarországi Anjouk és avignoni pápák. A szentszéki–magyar kapcsolatok I. Károly uralkodása alatt (Barabás Gábor)	145
I. (Nagy) Lajos és Mária uralma (Urbán Máté)	148
„A szomszédos Magyarországon az utóbbi napokban az ellenforradalom garázdálkodik...” Az 1956-os magyar forradalom csehszlovák dokumentumai (Janek István)	154

Jelen számunkat Ittész Máté szerkesztette

Gándhí ábrázolása Pakisztánban

„Hivatalos” történetírás és percepciók

Mindig izgalmas kutatási téma, hogy a történetírás miként ábrázolja az „ellenség” nemzeti hőseit, legyen szó bármely országról a világon. Különösen érdekes kérdés ez, ha a tárgyalt ország és az ellenség történelme részben közös, mint Pakisztán esetében, amelynek 1947 előtti történelme közös Indiáéval. Jelen tanulmány témája Pakisztán, a vallási alapon Indiától elválasztott és azt ellenséggént kezelő ország emlékezete a „másik” történelmi hőseiről, vagyis azokról a történelmi szereplőkről a közös történelem időszakából, akik nem Pakisztán domináns vallási közösségéhez tartoztak. Szűkebben vett célom az, hogy bemutassam, milyen megvilágításban ábrázolják Móhandász Karamcsand Gándhít, és milyen kép alakult ki róla a mai Pakisztánban.

Jelen tanulmány a következő kérdésekre keresi a választ. A függetlenség nem várt következménye, a hosszú évtizedek alatt egyre súlyosbodó India-szindróma hogyan nyomja rá a bélyegét a pakisztáni „hivatalos” történetírásra, a közös történelem és annak ikonikus alakjai ábrázolására? Hogyan és milyen jellemzőkkel ruházza fel a pakisztáni „hivatalos” történetírás a függetlenség előtti nem muszlim, illetve a Muszlim Ligán kívüli prominens politikai szereplőket, jelen esetben Gándhít? Végül: mindez hogyan mutatkozik meg abban, ahogyan Gándhít a pakisztáni, Pakisztánban egyetemet végzett személyek értékelik?

A tanulmány három részből áll: az első részben röviden áttekintem Gándhí gondolatait a szubkontinens felosztásáról, Pakisztánhoz való viszonyát, illetve élete utolsó évének Pakisztán szempontjából közvetlenül releváns eseményeit, mindezeket döntően másodlagos források alapján vizsgálva. A második részben a pakisztáni „hivatalos” történelemszemléletet tárgyalom amellet érvelve, hogy a legszemléletesebb módon az állami iskolák tankönyvein keresztül lehet vizsgálni azt. A pakisztáni oktatási rendszer rövid bemutatása után két pakisztáni (pandzsábi) tankönyv Gándhí-ábrázolását elemzem összehasonlító módszerrel. A tanulmány harmadik részében egy, a Pakisztánban iskolát és egyetemet végzett és végző pakisztáni állampolgárok körében folytatott, Gándhí megítélését vizsgáló online kérdőíves kutatás eredményeit mutatom be.

* A szerző a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar Nemzetközi Tanulmányok Tanszékének egyetemi tanársegédje (1088 Budapest, Mikszáth Kálmán tér 1., gunsberger.dora@ppke.hu).

Gándhí és Pakisztán

Gándhí szerepe az indiai függetlenségi mozgalomban, valamint a gyarmati fennhatósággal és a Muszlim Ligával folytatott tárgyalásokban jól ismert és gyakran tárgyalt témák. Szintén közismert tény, hogy Gándhí az utolsó pillanatig elkeseredetten tiltakozott India felosztása ellen, mivel a szubkontinens területének felosztását vallásközösségek alapján mind elvi, mind pedig gyakorlati okokból ellenezte. A két nemzet elméletet teljes mértékben elutasította, azzal érvelve, hogy a különböző szokások ellenére az India területén élő hinduk és muszlimok múltja és eredete közös (mivel a muszlim lakosság túlnyomó része a hindu vallásról tért át az iszlámra), és az áttérés önmagában nem alkotott új nemzetet az indiai muszlimokból.¹ A muszlim tartományokból önálló állam (Pakisztán) létrehozásának tervét egyenesen iszlámellenesnek tartotta: „Szilárd meggyőződése, hogy a Pakisztán-követelés, amelyet a Muszlim Liga terjesztett fel, iszlámellenes, és nem haboztam azt bünyösnek nevezni. Az iszlám kiáll az emberiség egységességéért és testvériségéért, de azért nem, hogy az emberiség családjának egységét megzavarják. Ezért azok, akik Indiát egymással valószínűleg majd harcoló csoportokra szándékozzák felosztani, nemcsak India, hanem az iszlám ellenségei is.”²

A felosztás valószínűsíthető gyakorlati következményeire is felhívta a figyelmet, és többek között arra figyelmeztetett, hogy a közösségek (hindu–muszlim) között várhatóan erőszakos megnyilvánulások következnek be, valamint India és Pakisztán ellenséges viszonyba kerül. Legnagyobb csalódására nem tudta megakadályozni a felosztást, de soha nem fogadta el azt. Közvetlenül a felosztás előtt Gándhí így fogalmazott: „Nem úgy gondolok Pakisztánra és Indiára, mint két különálló országra. Ha Pandzsábba kell mennem, nem kérek majd útlevelet. Szindhbe szintén útlevel nélkül és gyalog megyek majd.”³ A felosztás előtti hetekben tomboló erőszakhullám közepette pedig elhangzott a híressé vált mondat: „Életem hátralévő részét Pakisztánban töltöm majd.”⁴ Bár a végsőig tiltakozott India felosztása ellen, ennek látszólag némiképp ellentmondva, de hűen a *szvarádzs* (önkormányzat, autonómia) gondolatához azt sem tartotta elfogadhatónak, hogy Pakisztán létrehozását erővel megakadályozzák, ha „azt nyolc *krór* [1 krór = 10 millió; tehát 80 millió] muszlim kívánja”.⁵

Gándhí ökömönikus társadalmi és politikai elképzelése éles ellentétben állt Muhammad Alí Dzsinnáh-nak (Muhammad Ali Jinnah), a független Pakisztán létrehozását követelők élharcosának politikai célkitűzéseivel. Dzsinnáh és Gándhí viszonya ennek az ellentétnek, valamint személyiségük különbözőségének köszönhetően igen összetett volt, amit a vonatkozó szakirodalom igen eltérő módon értékel: a skála a kifejezetten ellenséges viszonytól az alapvetően jó, de néha hullámszó kapcsolatig terjed. Kétségtelen, hogy Dzsinnáh számára Gándhí személyes és politi-

1 Prabhu–Rao, 1966. 414.

2 Uo.

3 Idézi: Khan, 2017. 194.

4 Idézi: Wolpert, 2001. 240.

5 Prabhu–Rao, 1966. 415.

kai rivális volt: szemében Gándhí egyszerre volt népszerű és közkedvelt, kissé irigyelt politikus, „gonosz zseni” és „hindu vezető”, aki a hindu népesség érdekeit szolgálja, és célja „Rám királyságának” megteremtése Indiában.⁶ (Érdemes megjegyezni, hogy a brit elit tagjai közül sokan, többek között Sir Archibald Wavell alkirály, szintén hindu vezetőként tartották számon Gándhít.)

Dzsinnáh retorikájában Gándhí leginkább hindu vezetőként jelent meg, mivel ez a jelző hangsúlyozta legnagyobb mértékben azt a vallási ellentétet, amelyre Dzsinnáh politikai elképzelése épült, és amely a „mi” és a „mások” logikája alapján Gándhít – hinduságát hangsúlyozva – a „mások” közé sorolta.⁷ Ezt a narratívát szintén átvette a Dzsinnáh által, 1941-ben alapított *Dawn* című lap is, amely a függetlenség elnyerése után Pakisztán legnépszerűbb heti-, majd napilapjává vált. A lap egyik célja Dzsinnáh népszerűségének növelése volt, így Gándhít ritkán ábrázolták számára kedvező módon. A lapban rendszeresen jelentek meg karikatúrák Gándhíról, fotók viszont nem, ezáltal az olvasónak még nehezebb volt reális képet kialakítania Gándhíról.⁸ A *Dawn* hasábjain például a következő sorok jelentek meg Gándhí 78. születésnapján: „Mr. Gándhí 78 éves. A halom erőszakellenes írás, amit gyümölcsöző politikai karrierje során produkált, akkora halom holttesthez és törött csontozhoz vezetett, hogy vonakodunk még sok boldog évet kívánni neki.”⁹

Az 1940-es évek közepére Gándhí már nem töltött be hivatalos politikai tisztséget, és a politikai döntéshozás szempontjából meghatározó jelentőségű szereplőből a béke szobrává vált. Ez egyszerre hordozta magában a szobrok ikonikus-szimbolikus jelentőségét és méltóságát, de egyben cselekvésképtelenségét is. Gándhí rendszeresen hangot adott keserűségének amiatt, hogy idős korára az Indiai Nemzeti Kongresszus (gyakran használt nevén Kongresszus Párt) szobrokat emelt neki, keretbe foglalta arcképét, de teljes mértékben figyelmen kívül hagyta tanácsait.¹⁰ Közvetlenül 1947 előtt sűrűsödtek és megfélemezhetetlennek tűntek az összecsapások a vallási közösségek között, ezzel párhuzamosan a Gándhí által hangsúlyozott *ahimszá* (erőszakmentesség) elvesztette a politikai vonzerejét a Kongresszus Párt számára.¹¹

Gándhí politikai súlyának elvesztése alapvetően meghatározta a Kongresszus Párt és a Muszlim Liga közötti párbeszédet, illetve annak hiányát is. 1944 és 1947 között Gándhí és Dzsinnáh – a politikai és személyes ellentétek ellenére – több alkalommal is tárgyalóasztalhoz ült, ám Gándhí ekkor már nem képviselte a Kongresszus Pártot, annak vezető politikusai pedig ebben az időszakban már nem

6 Akbar, 2020. 34–36.

7 Dzsinnáh a Gándhí meggyilkolása után tartott beszédében is többször hangsúlyozta, hogy Gándhí a hindu közösség vezetője volt. Lásd: <https://pakistanspace.tripod.com/archives/jinnah19480130.htm> (letöltés: 2021. január 2.).

8 Sabharwal, 2020. 280.

9 A fordítás nem adja vissza hitelesen az eredeti szöveg szójátékát: „Mr Gandhi is 78. The pile of non-violent literature he has produced during his fruitful political life has in turn produced such a pile of dead bodies and broken bones that we hesitate to wish him many happy returns of the fray.” Idézi: Akbar, 2020. 218.

10 Wolpert, 2001. 237–238.

11 Khan, 2017. 54., 62.

tettek hasonló kísérletet.¹² A függetlenség után Gándhí a pakisztáni-indiai párbeszéd elkötelezett híve maradt; azt is tervezte, hogy Pakisztánba megy, hogy Dzsinnáhh-val tárgyaljon, de az utazás nem valósult meg. Gándhí India függetlenségének elnyerése után nem nyerte vissza korábbi befolyását. Bár nem nyilvánította ki aspirációit, Stanley Wolpert álláspontja szerint Gándhí politikai szerepet kívánt vállalni a független Indiában: azt remélte, hogy a Kongresszus őt teszi meg India kormányzó-jává. Lord Louis Mountbatten alkirály nem zárkózott el ettől, szemben Dzsaváharlál Nehrúval, aki a zavaros körülményekre hivatkozva elutasította a felvetést.¹³

Gándhí azonban egészen haláláig képes volt befolyásolni India politikáját, beleértve India Pakisztán-politikáját is. Annak ellenére, hogy hivatalos politikai tisztsége már nem volt, és a döntéshozatalba sem vonták be, a gyarmati fennhatóság, majd a független India kormányzata szintén több alkalommal kérte a segítségét bizonyos esetek megoldásában. A függetlenség elnyerése előtt Lord Louis Mountbatten alkirály Gándhí közbenjárását kérte Kasmír kérdésének megoldásában. Kasmír túlságosan is fontos volt a Kongresszus Párt elnöke, Nehrú számára, ezért Mountbatten a semlegesebb és diplomatikusabb Gándhít küldte a térségbe, hogy igyekezzen rábeszélni a kasmíri maharadzsa arra, hogy Kasmír Indiához csatlakozzon.¹⁴ Gándhí 1947 júliusában a kasmíri fővárosba, Szrinagarba utazott, hogy döntésre bírja a maharadzsa, aki addig sem Pakisztán, sem pedig India felé nem kötelezte el magát. Azonban Gándhí nem követte Mountbatten tervét és nem buzdította a maharadzsa arra, hogy csatlakozzon Indiához; ehelyett arra ösztönözte az uralkodót, hogy a nép döntésére bízza Kasmír sorsát.¹⁵ Később, amikor 1947-ben a kasmíri maharadza India segítségét kérte a Pakisztánból érkező fegyveres csoportok (*laskarok*) megfékezéséhez, Gándhí hevesen ellenezte a szerinte „militáns” Nehrú lépését, és kifejezte, hogy nem az erőszak, vagyis a hadsereg Kasmírba vezénylése a megoldás, kivéve, ha India „erőszakmentes hadsereget” küld a térségbe.¹⁶ A háború kitörése után aggódva figyelte az eseményeket, és nyíltan bírálta a Kongresszus Pártot az erőszakos fellépés, illetve a háború anyagi következményei miatt. A kasmíri konfliktus egyetlen tartós rendezési módjának az indiai-pakisztáni párbeszédet látta: „Ha rajtam múlna, meghívtam volna Pakisztán képviselőit Indiába, ahol találkozhattunk volna, megbeszélhattük volna a problémát és megállapodhattunk volna.”¹⁷

A felosztás után a Kongresszus Párt Gándhí aktív segítségét kérte az erőszak megfékezéséhez. Gándhí augusztus 14-én Kalkuttában tartózkodott, ugyanis hónapok óta járta Bengált, hogy lecsillapítsa a heves összetűzéseket. Egy héttel később, a pandzsábi eseményeket látva, Nehrú táviratban kérte Gándhít, hogy utaz-

12 Jalal, 1994. 122–123., 224–225.; Lelyveld, 2011. 351.

13 Wolpert, 2001. 247.

14 A fejedelemségek dönthettek arról, hogy a függetlenség után Indiához vagy Pakisztánhoz csatlakoznak majd. Az önállóvá válás szintén elméleti lehetőség volt, ám a gyakorlatban ezt – főként reálpolitikai megfontolásokból – igen kevés fejedelemség választotta, és nem sokkal 1947 után végül ezek is csatlakoztak valamelyik államhoz, túlnyomórészt Indiához.

15 Wolpert, 2001. 239.

16 Uo., 249.

17 Idézi: Wolpert, 2001. 253.

zon Pandzsábba és jelenlétével segítsen megnyugtatni a kedélyeket. A felosztás következményei azonban nem csak Pandzsábban jelentkeztek, és Gándhí egyre több és több helyről kapott kétségbeesett táviratokat, amelyekben a segítségét kérték. A vallási ellentéteken alapuló erőszakhullám újra elérte Kalkuttát is: augusztus utolsó napján feldühödött hindu tömeg támadta meg a Gándhí otthonául szolgáló Hydari House-t. Gándhí másnap éhségsztrájkba lépett, és néhány nap alatt elérte a célját, az erőszakot sikerült lecsillapítani.¹⁸

Szeptemberben Gándhí Delhibe utazott, de saját bevallása szerint nem volt felkészülve az ottani helyzetre. A pandzsábi menekültek és a város szörnyű állapota megdöbbenetete: „A mindig vidámnak tűnő Delhi a halottak városa lett?”¹⁹ Delhiben önmagához híven szintén az elfogadás, a félelemtől mentes élet és a szeretet fontosságáról beszélt muszlim, hindu és szikh közönségének. Ugyanakkor a rendszeres késő délutáni közös imák során, melyeket rendszerint egy Korán-részlet felolvasásával kezdett, szembesült a vallási indulat mindennapi jelenlétével: a közönség néhány tagja kiabálva próbálta megakadályozni az iszlám szent szövegének felolvasását, mondván, az „anyáink és testvéreink meggyalázásához és szeretteink meggyilkolásához” vezetett.²⁰ A megállíthatatlannak tűnő, féktelen mézszárlás elkecsesítette, és már nemcsak a „butákat” okolta, hanem a politikai vezetőket is. 1947 végén nemcsak Pakisztánt, de a Kongresszus Pártot is nyíltan bírálta; az utóbbit agresszív és uszító politikája miatt.

Az éhségsztrájk, mint passzív nyomásgyakorlási mód, a függetlenség elnyerése után is része maradt Gándhí eszköztárának. Élete utolsó éhségsztrájkjába 1948 januárjában kezdett, célja az indiai muszlimok társadalmi helyzetének javítása, a vallási közösségek, illetve az India és Pakisztán közötti harmónia helyreállítása, továbbá – jelen tanulmány szempontjából talán ez a legfontosabb – a Pakisztánnak járó 500 millió rúpia kifizetése volt, amit a Nehrú-kormány 1947 augusztusa óta megtagadott.²¹ Gándhí 1948. január 18-án – a Nehrú-kormány számtalan levele és ígérete után – befejezte élete utolsó éhségsztrájkját.²²

Gándhí ábrázolása a pakisztáni tankönyvekben

Gándhí igen aktív volt a független Pakisztán létrehozásáért zajló harc idején, de a végeredmény nem az ő szándékai szerint alakult. Érdemes tehát megvizsgálni, hogy Gándhí szerepvállalása miként csapódik le a pakisztáni „hivatalos” emlékezetben és identitásépítésben. Ennek bemutatására az iskolai tankönyvek vizsgálata kínálja az egyik lehetőséget.

18 Guha, 2018. 1525–1534.

19 Wolpert, 2001. 243.

20 Uo. 244.

21 A felosztáskor kötött megállapodás értelmében nem csupán India területét, de az állami vagyont is felosztották, és a függetlenné válás után az indiai kormány vállalta, hogy átadja a Pakisztánt megillető vagyont. Ennek képezte részét a szóban forgó 550 millió rúpia.

22 Akbar, 2020. 371–373.; Lelyveld, 2011. 690–691.; Wolpert, 2001. 253–154.

Pervez Hoodbhoy pakisztáni atomfizikus és aktivista egy interjúban „kulturális DNS-ként” utalt a tankönyvekre, amelyek alapvetően meghatározzák egy nemzet jövőjét.²³ Hoodbhoy hasonlata igen találó: a generációk gondolkodását megalapozó mindenkori „hivatalos” történelemszemlélet és nemzeti ideológia talán az állami iskolák tananyagának és tankönyveinek tanulmányozásán keresztül vizsgálható a legkönnyebben. Ebből a feltevésből kiindulva a tankönyvek, mint a „hivatalos” történelemszemlélet lenyomatai, kiváló forrást biztosítanak ahhoz, hogy megértsük, miként ábrázolja és hol helyezi el a pakisztáni „hivatalos” történetírás az Indiával közös történelem nem muszlim alakjait, jelen esetben Gándhít. A tankönyvek elemzéséhez azonban feltétlenül szükséges a kontextus, vagyis a pakisztáni oktatási rendszer rövid bemutatása.

A pakisztáni oktatási rendszer főbb vonásai

A pakisztáni oktatási rendszer sajátossága, hogy állami alap- és középfokú intézmények mellett magániskolákban és *madraszákban* (muszlim „vallási iskola”, ahol tradicionális tanrend alapján főképpen vallással kapcsolatos tantárgyakat tanítanak) is oktatják a gyerekeket. Az iskoláskorú (5–18 éves) gyermekek túlnyomó többsége (60–80 százaléka) állami iskolákban tanul; nagyobb arányban járnak magán oktatási intézménybe alapszinten, mint középszinten. A tankötelezettség Pakisztánban a 16. életévig tart, azonban a statisztikai adatok azt mutatják, hogy a középiskolás korú gyermekek körében nő az iskolát elhagyók száma, emiatt – bár a beiratkozottak száma és aránya évről évre magasabb – az iskolát ténylegesen csupán a tanulók nagyjából 30 százaléka végzi el. Emellett tartományonként is komoly különbség van az iskolába járók aránya között, hasonlóképpen a nemek között is: jelentős eltérés mutatkozik az iskolát befejező férfiak és nők száma között, utóbbiak hátrányára.²⁴

Pakisztánban az alapfokú oktatás a 8. osztályig tart a már említett állami és magániskolákban (a *madraszákban* a oktatás némiképp más struktúrát követ). A középfokú oktatás a 9–12. osztályban folyik, a 10. és a 12. osztály elvégzése után bizonyos tantárgyakból vizsgát tesznek a tanulók. A tantervben minden évfolyamon nemcsak kötelező, de választható tantárgyak is szerepelnek. A kötelező tárgyak: matematika, urdu nyelv, angol nyelv, Pakisztán-tanulmányok, etika a nem muszlim diákoknak,²⁵ valamint iszlámtanulmányok (*Iszlámiját*) a muszlimok részére – ez utóbbi a Zíá ul-Hakk tábornok katonai rendszere *raison d'être*-éjéül szolgáló iszlamizáció idején került fel a listára. Minden kötelező tantárgy egy- vagy kétéves, és megadott évfolyam(ok)ban elvégzendő.²⁶

A pakisztáni állami iskolák tananyagának kialakítása és a tankönyvek összeállítása hagyományosan a központi kormány és a tartományi kormányok közös feladata volt. A 2000-es években kezdődő decentralizációs folyamat hatása azonban

23 Idézi: Salim-Khan, 2004. 5.

24 Hunter, 2020.

25 A tananyag többi, nem muszlim diákok számára is kötelező tantárgya szintén erősen iszlamizált, így valójában más órákon a nem muszlim diákok is vallási ideológiával erősen átítatott tankönyvekből tanulnak.

26 A pakisztáni oktatási rendszeréről lásd bővebben: Hunter, 2020; *Pakistan Education Statistics*, 2018.

az oktatási rendszerben is érvényesül: jelenleg az iskolai tananyag meghatározása és a tankönyvek biztosítása a tartományi kormányok, vagyis a tartományi Tanterv és Tankönyv Bizottság (Curriculum and Textbook Board) hatáskörébe tartozik, míg az oktatás adminisztratív feladatait a helyi önkormányzati szervek látják el. Az iszlámábádi központi kormányzat, ezen belül is a Központi Oktatásügyi és Szakmai Képzésért Felelős Minisztérium (Ministry of Federal Education and Professional Training) feladata az oktatáspolitikai kialakítása, annak koordinálása a tartományok között, illetve a minőségi elvárások meghatározása. A jelenlegi, Imrán Khán-kormány (2018–) célkitűzése az oktatás standardizálása és egységes állami iskolai tananyag létrehozása; utóbbit 2021-ben tervezik bevezetni.²⁷ Jelen tanulmány lezárásakor azonban még nem létezett egységes tananyag, így valószínűsíthető, hogy az egységesítés némi késést szenved majd.

Noha ebben az írásban kizárólag a pandzsábi állami iskolák bizonyos tananyagát tárgyalom, a pontosság kedvéért fontos leszögezni, hogy a minisztérium és a tagállami kormányok teljes hatásköre csupán az állami iskolákra terjed ki, a magániskolákra és a *madraszákra* nem. Míg az előbbieket maguk dönthetik a tananyag nagy részéről (kivéve a kötelező tantárgyakat) és az oktatás menetéről, az utóbbi intézmények esete ennél bonyolultabb. A vallási iskolák koordinálása nagy kihívást jelent a pakisztáni kormánynak, főleg a kötelező regisztrációt elmulasztó, ezáltal pedig illegálisan működő *madraszák* miatt. A *madraszák* többségét képező nem regisztrált *madraszák* tananyaga kizárólag vallási oktatásra, illetve esetenként az arab és perzsa nyelv tanítására korlátozódik. Ezzel szemben a regisztrált *madraszák* tananyagát a 2001-ben a központi kormány által létrehozott Madraszák Oktatási Bizottsága (Madrasah Education Board) felügyeli, így ezekben oktatják az állami iskolák számára előírt kötelező tantárgyakat is.

A tankönyvek

A pakisztáni tankönyvek történelemliteratúrája kétségkívül népszerű kutatási téma: a vonatkozó publikációk túlnyomó többsége a kisebbségek ábrázolását, az iszlám-nak a tananyagban betöltött egyre nagyobb szerepét, illetve a történelmi hitelesség kérdéskörét dolgozza fel. A történelem, Pakisztán-tanulmányok és társadalmi tanulmányok tananyagával foglalkozó pakisztáni oktatásügyi szakértők az 1970-es évek vége óta elemzik a tankönyvek tartalmának változásait; különösen jól kutatott a Zíá ul-Hakk-időszak (1977–1988). A már idézett Pervez Hoodbhoy maga is több, a témához kapcsolódó publikáció szerzője. Abdul Hameed Nayyarral közösen jegyzett tanulmányában 1985-ben a pakisztáni történelem újraírásáról, ideológiai töltetéről és az állami motivációkról értekezik.²⁸ K. K. Aziz először szintén 1985-ben megjelent, majd 1993-ban és 1998-ban újra kiadott, *The Murder of History* című, nagy port kavarázó műve a pakisztáni tankönyvek történelemliteratúráját elemzi a

27 Lásd például: Abbasi, 2020.

28 Hoodbhoy–Nayyar, 1985; Nayyar–Salim, 2005.

pontosság és a hitelesség szempontjából.²⁹ Ahmad Salim és Zaffarullah Khan 2004-ben megjelent, *Messing Up the Past* című publikációja az 1947 és 2000 között megjelent történelemtankönyvek anyagát, azok változásait dolgozza fel, megállapítva a történelmi hitelesség egyre szembetűnőbb hiányát.³⁰ Mariam Chughtai *What Makes History Textbooks?* című PhD-disszertációja pedig a pakisztáni történelemtankönyvek írásának folyamatát mutatja be.³¹

A pakisztáni történelem- és Pakisztán-tanulmányok tananyag, valamint azok ideológiai töltete a nyugati kutatók érdeklődését is felkeltette. Yvette Claire Rosser kutatásának középpontjában a tananyag iszlamizációja és az „áthangolt” történelem-szemlélet nemzetépítésben betöltött szerepe áll.³² Hasonlóképpen Rosserhez, Marie Lall a pakisztáni állami iskolák tananyagának „fundamentalizációjával” foglalkozik.³³

A tananyag iszlamizációja és a történelem-tananyag hitelességi problémái mellett szintén népszerű kutatási téma a tankönyvek hindu-, illetve India-ábrázolása.³⁴ Továbbá néhány összehasonlító munka is született, melyek fókuszában az indiai és a pakisztáni állami iskolákban használt tankönyvek összehasonlítása, valamint az indiai tankönyvek Pakisztán- és a pakisztáni tankönyvek India-képe áll.³⁵

A fentiekben vázolt, teljesnek semmiképpen sem nevezhető szakirodalmi áttekintés rávilágít a gyakran feldolgozott témákra. Érdekes módon az említett szerzők és művek azonban csak elvétve foglalkoznak azzal, hogy a pakisztáni tankönyvek a függetlenség elnyerése előtti időszak nem muszlim politikai szereplőit miként mutatják be, illetve a függetlenségért vívott harcban betöltött szerepüket hogyan értékelik. Kivételt képez Salim és Khan, akik fentebb említett munkájukban a *First Steps in Our History* című történelemtankönyv 1965-ben és 1990-ben kiadott változatának Gándhí-ábrázolásait röviden összehasonlítják (1. táblázat).³⁶

1. táblázat. Különbségek a *First Steps in Our History* című történelemtankönyv kiadásainak Gándhí-ábrázolásában

1965-ös kiadás	1990-es kiadás
Elkezdett praktizálni, de nem volt jó jogász.	Elkezdett praktizálni, <i>de nem volt olyan jó jogász, mint Káid-i Ázam</i> [Muhammad Ali Dzsinnáh].
Öntisztítás céljából majdnem hetente szilenciumot tartott, és szintén emiatt böjtölt is.	<i>Ebben a kiadásban nem jelenik meg.</i>
Mahátmá Gándhí <i>híre</i> messze földön elterjedt mint a béke apostola.	Mahátmá Gándhí <i>neve</i> messze földön elterjedt mint <i>nagy vezető</i> .
Mahátmá Gándhí <i>jó és mélyen hívő ember</i> volt.	Mahátmá Gándhí <i>kegyes hindu vezető</i> volt.
Indiaiak, pakisztániak és mások világszerte gyászolták ennek a nagyszerű embernek a halálát.	Indiaiak, pakisztániak és mások világszerte gyászolták ennek a <i>nagy hindu vezetőnek</i> a halálát.

29 Aziz, 1993.

30 Salim-Khan, 2004.

31 Chughtai, 2015.

32 Rosser, 2003; Rosser, 2005.

33 Lall, 2008.

34 Például Emerson, 2018.

35 Például Tripathi, 2018; Tripathi-Raghuvanshi, 2020; Joshi, 2010.

36 Forrás: Salim-Khan, 2004. 50–51.

Az eredeti szövegben is kiemelt eltéréseket a két kiadás között Salim és Khan elsősorban az egyre élesedő, vallási köntösbe bújtatott India–Pakisztán-ellentéttel magyarázzák. Érvelésük elsődleges alapja tehát az, hogy a vallási különbségek egyre nagyobb jelentőséget kaptak Pakisztánban (főként az 1971-es bangladesi függetlenségi háború, más néven indiai–pakisztáni háború után), és ezért a hindu–muszlim ellentét a tankönyvekben is egyre hangsúlyosabban jelent meg. Salim és Khan összehasonlításának megállapításai jelen tanulmány szempontjából is relevánsak; észrevételeikre a későbbiekben visszatérek.

A következőkben két, online formában elérhető pakisztáni tankönyv Gándhí-ábrázolását hasonlítom össze: a pandzsábi állami iskolákban használt 12. osztályos Pakisztán-tanulmányok (*Pakistan Studies Class-12*), illetve a 8. osztályos történelem-tankönyvet (*History 8*). A választott könyveket Pandzsáb tartomány iskoláiban használják, ezért csupán e tartomány iskoláinak tananyagába engednek betekintést (2. táblázat). Annak ellenére, hogy a pakisztáni iskolás gyerekek nagy része ezekből a tankönyvekből tanul – mivel a lakosság több mint 50 százaléka Pandzsábban él –, a pandzsábi tankönyvekből nem vonható le következtetés a többi tagállam iskoláinak tananyagára vonatkozóan.

2. táblázat. A pandzsábi állami iskolákban használt tankönyvek jellemzői

	History 8	Pakistan Studies Class-12
Gándhí említése	19	21
Összes oldal	70	152
Az 1900–1947 közötti időszakot tárgyaló oldalak száma	44 (26–70.)	30 (8–38.)

Mindkét tankönyv szinte nyitómondatként egyértelműen leszögezi azt, hogy a Kongresszus Párt nemzeti és vallási szempontból nem semleges párt volt, hanem kizárólag a hindukat képviselő politikai mozgalom. A könyvek gyakran visszatérnek ahhoz a narratívához, miszerint a Kongresszus Párt terve az volt, hogy megváltoztatja a muszlimok identitását és korlátozza a vallásgyakorlásukat – a *History 8* mint ennek példája idézi fel azt, hogy a függetlenség előtt a muszlim gyermekeket a Kongresszus által kormányzott területeken Gándhí szobrának imádására kényszerítették.³⁷ Mindkét tankönyv a „hindu Kongresszus Párthoz” kapcsolja Gándhí alakját, és a mozgalomhoz hasonlóan Gándhít is egyértelműen hindu vezetőnek titulálja – ebben a vizsgált tankönyvek hasonlóságot mutatnak a Salim és Khan által vizsgált korábbi könyvekkel. Hangnemét tekintve ugyanez a leegyszerűsítő általánosítás kíséri végig a tankönyvek szövegét: mindkét tankönyv monolit egységként ábrázolja mindkét vallási közösséget, és kizárólagosan egy-egy történelmi alakhoz, illetve politikai mozgalomhoz köti azokat: a hinduk pártja a Kongresszus és Gándhí a hinduk vezetője; a muszlimok pártja a Muszlim Liga és a muszlimok vezetője Dzsinnáh.

³⁷ Ibn-e-Sadiq, 2016. 46–47.

Szintén közös elem a tankönyvekben az a visszatérő állítás, miszerint Gándhí hindu vezetőként kizárólag a hinduk érdekeit tartotta szem előtt. Érdekes példa erre a *History 8* eseménytörténeti leírása az indiai alkotmányos reformokról szóló második kerekasztal-tárgyalásról (1931). A tankönyv kiemelt figyelmet szentel Gándhí szerepének, és a narratíva szerint Gándhí a konferencia minden mozzanata során „akadályokat képezett, ezzel megrekesztve a tárgyalások előrehaladását”.³⁸ Ezzel – a tankönyv értelmezése szerint – Gándhí célja az volt, hogy megakadályozza a kisebbségek önálló választókerületeinek létrehozását, valamint azt, hogy az érintetlenséget különálló kisebbségnek nyilvánítsák. Utóbbit azzal magyarázza a könyv, hogy Gándhí célja a hindu többség megtartása volt, mivel az érinthetetlenek számszerűen nagyobb közösséget alkotnak, mint „az őket elnyomó hinduk”, ezért önálló kisebbségnek nyilvánítva többségbe kerültek volna a hindukkal szemben.³⁹

Hasonló felfogásban mutatják be a tankönyvek a kabinetmisszió javaslatát.⁴⁰ A *History 8* leírása szerint Gándhí és a Kongresszus Párt kezdeményezte a tervezetet, azzal a céllal, hogy a britek kivonulása után a hinduk vegyék át a hatalmat – ezért a Muszlim Liga elutasította azt.⁴¹ A *Pakistan Studies Class-12* leírása szerint Gándhí a parlament szupremáciájáról beszélt, arról, hogy a parlamentnek joga lesz a kormányzati rendszer megváltoztatásáról döntenie. A tankönyv megállapítása szerint ilyen módon a parlament hindu többsége határozhatja meg a feltételeket, és visszavonhatja a muszlim közösségnek a kabinetmisszió által nyújtott garanciákat.⁴²

A két könyvet összehasonlítva, a fent vázolt hasonlóságoknál talán érdekesebbek a különbségek. Az előzőekben már utaltam arra, hogy a tárgyilagosság és a történelmi hitelesség a pakisztáni tankönyvekben sok esetben csorbát szenved. Feltűnő, hogy a *Pakistan Studies Class-12* hangneme jóval elfogultabb, mint a *History 8* tankönyvé. Ez különösen lényeges annak tudatában, hogy a két tantárgy közül a Pakisztán-tanulmányok kötelező tantárgy, a történelem viszont nem.

A *Pakistan Studies Class-12* tankönyv visszatérően ravsasz hindu vezetőként ábrázolja Gándhít, aki kizárólag önös érdekből fordult a muszlimok és a Muszlim Liga felé, illetve megpróbálta csapdába csalni Dzsinnáh-t és a muszlimokat. A Wavell-terv (1945) és a simlai konferencia⁴³ kapcsán a tankönyv viszonylag hosszan taglalja

38 Uo. 43.

39 A tankönyv később említést tesz a punéi paktumról Gándhí és Ámbédkar között. Uo.

40 1946 márciusában magas rangú brit kabinetmisszió érkezett Indiába, hogy megvitassa a hatalom átadásának módját a függetlenné váló India vezetőinek. A misszió – látva, hogy a Kongresszus Párt elutasítja Dzsinnáh igényét az önálló Pakisztán létrehozására – javaslatot dolgozott ki India felosztásának megakadályozására. Egy bonyolult, háromszintű szövetségi állam tervét vázolta, amely tartománycsoportokra (3) és tartományokra (6) is osztotta volna Indiát. Két muszlim többségű tartománycsoportot hoztak volna létre keleten, illetve nyugaton, a hindu többségű tartománycsoport az ország középső és déli részén helyezkedett volna el. A tartománycsoportok széles körű kormányzati jogokkal rendelkeztek volna, a szövetségi kormány hatásköre a védelemre, a külpolitikára és a közlekedésre terjedt volna ki. A tervet a Muszlim Liga elutasította.

41 Uo. 56–57.

42 Hussain, 2018. 21–22.

43 Az Archibald Wavell alkirály nevéhez fűződő terv domíniumi státuszt ígért Indiának. A terv az alkirály mellett működő Végrehajtó Tanács reformját ígérte (a tanács tagjai az alkirályt és a főparancsnokot kivéve kizárólag helyiek lennének, és nagyobb politikai képviselőket kapnának a helyi vallási közösségek), vala-

Gándhí szerepét. A konferenciáról szóló alfejezet Gándhít a Quit India! (Távozzatok Indiából!) mozgalom kezdeményezőjeként mutatja be, aki töretlenül küzdött a britek ellen, ám figyelmen kívül hagyta a Muszlim Liga igényeit. Amikor a második világháború végén – a tankönyv szerint – Gándhí számításai – miszerint a japánok legyőzik a szövetségeseket – nem teljesültek be, kétségbeesésében a muszlimok felé fordult, hogy „csapdába csalja Dzsinnáh-t”.⁴⁴ A Wavell-tervről szintén említést tesz a szöveg, és ezúttal is azt hangsúlyozza: Dzsinnáh felismerte, hogy Gándhí és Wavell csapdába akarták csalni őt, ezért elutasította a javaslatot.⁴⁵ Később a tankönyv említést tesz Wavell és Gándhí közös elképzelésének „csúfos bukásáról” is.⁴⁶ A tankönyv Gándhí kétségbeesésének tulajdonítja a Gándhí–Dzsinnáh-tárgyalásokat (1944), azok eredménytelenségét pedig azzal magyarázza, hogy Dzsinnáh értette Gándhí gondolkodásmódját és nem segített megerősíteni a „gándhíanus törekvéseket”.⁴⁷ A tankönyv egyetlen alkalommal sem említi pozitív kontextusban Gándhít.

Az előző példák rámutatnak, hogy az elfogult hangnem és elnagyolt jelzők mellett a *Pakistan Studies Class-12* narratívája Dzsinnáh és Gándhí szembeállítására épít, vagyis a legtöbb esetben egyértelműen negatív kontextusban ábrázolt, illetve negatív jelzőkkel illetett Gándhít gyakran szembeállítja a kizárólag pozitív kontextusban ábrázolt és pozitív jelzőkkel illetett Dzsinnáh alakjával. Hasonló kontrasztra mutat rá Salim és Khan az általuk vizsgált *First Steps in Our History* című tankönyv 1990-es kiadásában: „[Gándhí] Elkezdett praktizálni, de nem volt olyan jó jogász, mint Káid-i Ázam [Muhammad Alí Dzsinnáh].”⁴⁸

Az a tény, hogy egy Pakisztán-tanulmányok tankönyv pozitív fényben tünteti fel az államalapítót, egyáltalán nem meglepő. Az újra és újra megjelenő hőstantihős ábrázolás azonban kétségkívül izgalmas kérdést vet fel: vajon miért érzi szükségesnek a „hivatalos” történetírás a két történelmi személyiség szembeállítását? A jelenség többféleképpen magyarázható. Egyrészt, a politikai-társadalmi szempontból jelentős Gándhí negatív színben való feltüntetése segít az államalapító Dzsinnáh-t még magasztosabb történelmi alakként bemutatni. Másrészt, az erős kontraszt érezteti az olvasóval, hogy Gándhí, a „hinduk hőse” egyben antihős is, legalábbis a muszlim közösség – és így Pakisztán – számára. Harmadrészt, ahogyan arra a tanulmány első részében utaltam, Dzsinnáh és az általa alapított, az 1947 körüli időszakban és azóta is legolvasottabb pakisztáni kiadvány, a *Dawn* című napilap hindu vezetőként és gyakran nem éppen pozitív figuraként ábrázolta Gándhít. A „hivatalos” történetírás nem tér el az államalapító narratívájától; az pedig egyenesen elképzelhetetlen, hogy Dzsinnáh-t ne feddhetetlen személyként ábrázolja bármelyik tankönyv.

mint a reform sikere esetén az új rendszert a tartományokban is bevezetik. Az alkirály konferenciára hívta össze az indiai politikai elit tagjait Simlába, hogy megtárgyalják a terv kivitelezésének részleteit. A konferencia sikertelen volt, mivel a résztvevők nem tudtak megegyezni a tanács tagjaiban, így a terv elbukott.

44 Hussain, 2018. 16.

45 Uo. 18.

46 Uo. 23.

47 Uo. 16.

48 Salim–Khan, 2004. 50.

Dzsinnáh élete, személye és munkássága értelemszerűen jól ismert Pakisztánban. Ezáltal viszonyítási pontként, összehasonlítási alapként is szolgál egy (valószínűsíthetően) kevésbé ismert történelmi alak – jelen esetben Gándhí – jellemvonásainak és cselekedeteinek bemutatásához. Főleg akkor, ha az adott tankönyv a másik személyt nem mutatja be részletesen, életét és munkásságát pedig nem taglalja mélységében, és csak felszínesen és utalás szintjén, egyfajta negatív mellékszereplőként tűnik fel a főhős(ök) – jelen esetben az indiai muszlimok, a Muszlim Liga és Dzsinnáh – történetében.

A két tankönyv nemcsak hangnemében, de helyenként a történelmi események részleteinek leírásában is jelentős eltéréseket mutat: a leginkább szembevetendő különbség a két tankönyv Khiláfat-mozgalmat⁴⁹ leíró fejezeteiben jelentkezik. A *Pakistan Studies Class-12* először megemlíti a mozgalom megalakulásához vezető eseményeket, majd bemutatja a kezdeményezést, hangsúlyozva azt, hogy az alapító tagok közül számos személyt nézetei miatt bebörtönöztek. Ezután rátér a mozgalom céljaira és tevékenységére. A tankönyv a mozgalmat mint az indiai muszlimokat teljes mértékben egyesítő kezdeményezést említi, vagyis mint egy olyan platformot, amely képes volt összehozni a szubkontinens muszlim közösségét.⁵⁰ A tankönyv külön alfejezetben tárgyalja Gándhí szerepét a Khiláfat-mozgalomban. A szöveg a meglehetősen semleges cím – Gándhí szerepe (*Role of Gandhi*) – után igen erős kezdőmondatral indul: „Gándhí számára vissza nem térő alkalom nyílt arra, hogy saját céljai elérésének érdekében kihatározza a muszlimok erejét.”⁵¹ Az alfejezet többi része hű marad az első mondat hangneméhez és üzenetéhez. Az indiai függetlenségi mozgalom „gándhíanus” alapjait felidézve a tankönyv úgy értelmezi Gándhí és a Kongresszus Párt Khiláfat-mozgalomnak adott segítségét, mint ravasz manővert, melynek célja a muszlimok támogatásának megnyerése az ellenállási mozgalom számára. A fejezet kiemeli, hogy Gándhí tanácsokat adott a muszlimoknak, és sikeresnek értékeli Gándhí tervét, hiszen a muszlim elit nem ismerte fel Gándhí „konspirációját”, és ezért követte tanácsait. A tankönyv szerint mindez rossz következményekkel járt a muszlimok gazdasági, oktatási és társadalmi helyzetére, és kifejezetten Gándhít okolja „több millió muszlim család” elszegényedéséért, amelyek Gándhí tanácsát követve „eladták tulajdonukat a hinduknak”, hogy Afganisztánba költözzenek, ám ott nem fogadták be őket, így az egyetlen esélyük a hazatérés volt, ahol nincstelenül éltek tovább.⁵²

Ezzel szemben a *History 8* teljesen más képet fest ugyanerről az eseményről. Először, a Khiláfat-mozgalom leírása sokkal kevésbé részletes, mint a *Pakistan Studies* tankönyvben. Másodszor, a *History 8* kiemeli, hogy Gándhí annak következ-

49 A Khiláfat-mozgalom (1919–1924): az indiai muszlim vezetők által szervezett ellenállási mozgalom, melynek célja a török muszlimokkal való szolidaritás kifejezése és a kalifátus intézményének további fenntartása volt (a kalifátus az Oszmán Birodalom vereségével az első világháború után veszélybe került, és 1924-ben meg is szűnt). Összefogott a Kongresszus Párttal a brit gyarmati fennhatóság elleni küzdelemben; a támogatásért cserébe a Khiláfat-mozgalom vezetői erőszakmentességet ígértek Gándhínak.

50 Hussain, 2018. 10–11.

51 Uo. 11.

52 Uo. 12.

tében állt a Khiláfat-mozgalom élére, mert a muszlim vezetőket bebörtönözte a brit hatóság, ezzel azt sugallja, hogy Gándhí segítséget nyújtott a muszlimoknak. Bár a tankönyv hozzáteszi, hogy Gándhí „a muszlimok összes energiáját a saját személyes hírneve és a hinduk érdekében használta fel”, azt is hangsúlyozza, hogy a hinduk és a muszlimok soha nem kerültek annyira közel egymáshoz és nem fogtak úgy össze, mint abban az időszakban.⁵³ A *History 8* szintén említi az indiai muszlimok útra kelését Afganisztánba, de a kudarcot egyáltalán nem hozza összefüggésbe Gándhíval. A tankönyv az indiai *ulema* (vallástudósok) szerepét emeli ki: az *ulema dár al-harbnak*⁵⁴ nyilvánította Indiát, ami miatt több ezer indiai muszlim család eladta az ingatlanát és Afganisztán felé indult. Afganisztán azonban lezárta a határt, így az érintett családok visszatértek Indiába, de közben ezrek életüket veszítették.⁵⁵

Szintén különbség a két tankönyv között, hogy míg a *History 8* alkalmanként kifejezetten elismeri Gándhí bizonyos tevékenységét, addig a *Pakistan Studies Class-12* egyáltalán nem említi pozitívumot vele kapcsolatban. A Khiláfat-mozgalom kapcsán a *History 8* például megjegyzi, hogy a „hinduk Gándhí vezetésével a muszlimok segítségére siettek”; továbbá Gándhít okos vezetőnek nevezi, aki szembezállt a brit uralommal (engedetlenségi mozgalmat indított, az angol áruk bojkottálására szólított fel).⁵⁶

Amellett, hogy a vizsgált tankönyvek milyen történelmi eseményeket írnak le, legalább annyira érdekes kérdés az, hogy miről nem szólnak a szövegek. Ezek közül három olyan témát érdemes megemlíteni, amely Pakisztán története szempontjából különösen releváns. Először is, egyik tankönyv sem mutatja be Gándhít, vagyis nem helyezi semmilyen kontextusba a szerepét Pakisztán és India függetlené válásának történetében. Ezzel azt sugallják a könyvek, hogy valójában Gándhí nem volt sem fontos, sem igazán meghatározó történelmi alak. Másodszor, nem esik szó érdemben arról a pénzüsszegegről, amelyet Gándhí nyomására folyósított Pakisztánnak a Nehrú-kormány. Bár a *Pakistan Studies Class-12* tesz egy félmondatos utalást erre az eseményre,⁵⁷ ez az információ szinte teljesen elsikkad a bekezdés többi mondandója mellett. A tény, hogy ezt az eseményt egyik könyv sem tárgyalja érdemben, azt a benyomást kelti, hogy a szerzők szerint vagy nem jelentős, említésre sem érdemes összegegről van szó, vagy valamilyen okból az eseményt nem érdekük tárgyalni a könyvekben. Harmadszor, szintén nem tesz említést egyik tankönyv sem arról, hogy Gándhí miként próbálta aktívan védelmezni az Indiában maradó muszlim kisebbség érdekeit.

A tankönyvek tanulmányozása során kirajzolódott, hogy Gándhí ábrázolásában négy fő motívum tűnik fel: 1. hindu vezető, aki kizárólag a hinduk érdekeit veszi figyelembe, és önös célból közeledik a muszlimokhoz; 2. ravasz politikus, aki csapdába akarja csalni a muszlimokat és a Muszlim Ligát, elsősorban Muhammad

53 Ibn-e-Sadiq, 2016. 31–32.

54 A háború háza; a klasszikus iszlám jogi értelmezés szerint azok az országok, amelyek nem kötöttek megállapodást vagy békeszerződést a muszlimokkal.

55 Ibn-e-Sadiq, 2016. 32.

56 Uo.

57 „Gándhí közbeavatkozott, és 200 millió rúpiát átutaltak Pakisztánnak.” Hussain, 2018. 28.

Alí Dzsinnáh-t; 3. semleges alak; 4. pozitív személyiség, vagy pozitívnak értékelt cselekedet kötődik hozzá. Ezek a motívumok más-más arányban vannak jelen a két tankönyvben, ezért összehasonlításuk így igen érdekes és összetett képet mutat. Míg a *Pakistan Studies Class-12* tankönyvben szinte kizárólag az első két motívum jelenik meg, illetve legjobb esetben semleges hangnemben ír Gándhíróól, a *History 8* helyenként pozitív jelzőkkel is illeti őt. Az, hogy miért van szembetűnő különbség a két tankönyv narratívája között, nem egyértelmű: összefügghet a szerzők történelemszemléletével, az oktatáspolitikai változásokkal, politikai eseményekkel – például a 2018-as kormányváltással –, illetve ideológiai sajátosságokkal. A kérdés pontos feltárásához további kutatásra volna szükség.

Mindenesetre abból a tényből, hogy a sokkal elfogultabb Gándhí-képet nyújtó *Pakistan Studies* kötelező, míg a sokkal árnyaltabb leírást adó történelem csak fakultatív tantárgy, olyan következtetés is levonható, hogy a pandzsábi oktatási kormányzat fontosnak tartja, hogy a lakosság lehető legszélesebb (az iskolát kijárt) rétegei markánsan negatív Gándhí-képet tegyenek magukévá. Noha a történelem iránt kiemelten érdeklődők – tehát azok, akik felveszik a választható történelem tantárgyat is – árnyaltabb képet kapnak Gándhíróól, az ő összetettebb nézeteik összességében kisebbségben maradnak azokéhoz képest, akik csak a kötelező Pakisztán-tanulmányok tananyagát sajátították el.

Közvélemény-kutatás: Gándhí emlékezete

Ezek után relevánsnak tűnik összevetni a kormányzati szándékot a valósággal, más megfogalmazásban megvizsgálni annak eredményességét. Ennek érdekében a tanulmány utolsó részében a Gándhíróól kialakult képet tárgyalom. A kutatás alapjául egy online kérdőív szolgált, amelynek az volt célja, hogy megvizsgálja, milyen a Pakisztánban egyetemet végzett pakisztáni állampolgárok Gándhí-képe. A *Remembering Gandhi* című kérdőívet a *SurveyMonkey* nevű weboldalon tettem közzé és a következő városokban élő személyekhez juttattam el: Iszlámábád (főváros), Karacsi (Szindh tartomány), Lahor (Pandzsáb tartomány), Mardan (Hajber Pakhtunkhvá tartomány). A kérdőívet online formában küldtem el a felsorolt városok egyetemlein oktató ismerőseimnek, akik továbbították kollégáiknak és a hallgatóknak. 2020 januárjában és februárjában száz 18–50 év közötti, egyetemet végző és végzett személy töltötte ki. Ez a viszonylag alacsony számú, nem reprezentatív minta természetesen nem ad alapot általánosításra, ezért a továbbiakban ezt szem előtt tartva igyekszem tárgyalni a kutatás eredményeit.

Az angol nyelvű kérdőív kilenc kérdésből állt, és egyaránt tartalmazott eldöntendő és nem eldöntendő kérdéseket, illetve ahol indokolt volt, lehetőséget adtam a válasz szöveges kifejtésére is. A kérdőívben a következő kérdéseket tettem fel:

1. Hallotta-e már a Mahátmá Gándhí nevet?
  - a. igen
  - b. nem

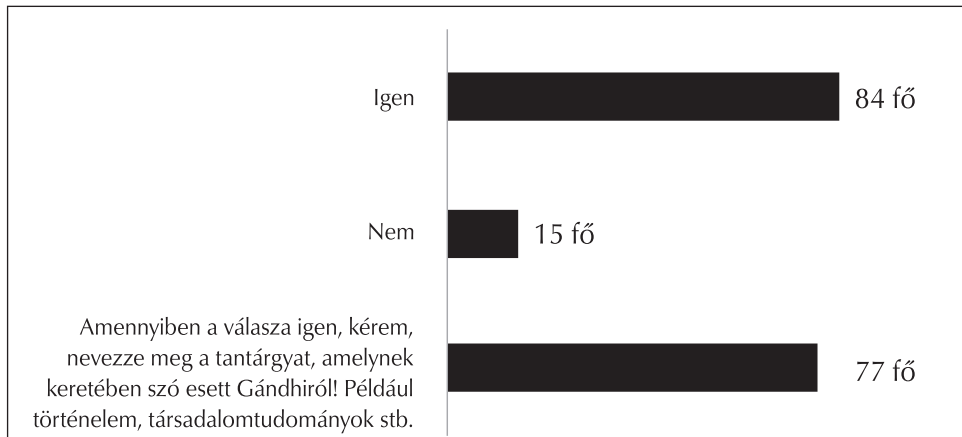
2. Emlékszik-e, hogy a középiskolában tanult-e Gándhíróól?
  - a. igen
  - b. nem
  - c. amennyiben a válasza igen, kérem, nevezze meg a tantárgyat, amelynek keretében szó esett Gándhíróól – például történelem, társadalmi tanulmányok, Pakisztán-tanulmányok
3. Emlékszik-e arra, hogy az egyetemen tanult-e Gándhíróól?
  - a. igen
  - b. nem
  - c. amennyiben a válasza igen, kérem, nevezze meg a kurzust, amelynek keretében bármilyen kontextusban szó esett Gándhíróól
4. A tananyagban milyen kontextusban merült fel Gándhí neve? (Több opció megjelölése lehetséges.)
  - a. felosztás
  - b. filozófia
  - c. politika Indiában (munkássága a Kongresszus Pártban stb.)
  - d. munkásság Dél-Afrikában
  - e. viszony Káíd-i Ázam Muhammad Alí Dzsinnáh-val
  - f. gyarmati uralommal szembeni ellenállás
  - g. támogatás a Khiláfat-mozgalomnak
  - h. békés ellenállás
  - i. egyéb
5. Hallott-e Gándhíróól a tanulmányain kívüli kontextusban?
  - a. igen
  - b. nem
6. Ha az előző kérdésre igennel válaszolt, kérem, adja meg, hogy hol hallott Gándhíróól (több opció megjelölése lehetséges)
  - a. újságcikkek (online és/vagy nyomtatott sajtó)
  - b. beszélgetések
  - c. tudományos munkák
  - d. televízió
  - e. egyéb
7. Az Ön véleménye szerint Gándhí pozitív szerepet játszott a függetlenségi mozgalomban?
  - a. igen
  - b. nem
  - c. egyéb
8. Az Ön véleménye szerint Gándhí erőszakmentessége és békés ellenállása pozitív hatással volt India és Pakisztán függetlenedésének folyamatára?
  - a. igen
  - b. nem
  - c. egyéb

9. Az Ön általános benyomása Gándhíró mint politikai alakról

- a. nagyon pozitív
- b. pozitív
- c. semleges
- d. negatív
- e. nagyon negatív
- f. megjegyzések

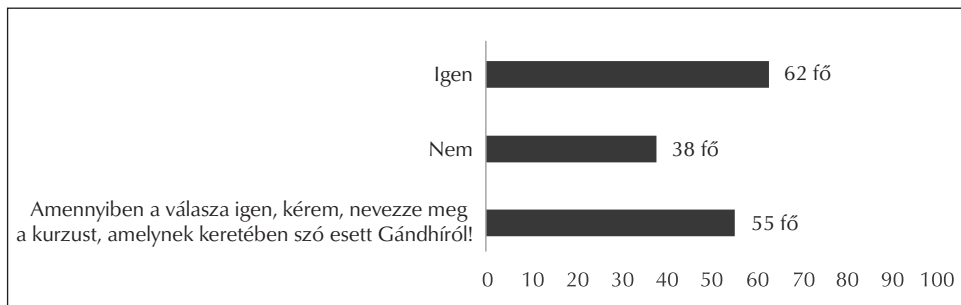
Az 1. kérdésre 99 igen és egy nem válasz érkezett. A többi kérdésre tehát nagyrészt azok válaszoltak érdemben, akik igennel válaszoltak az első kérdésre.⁵⁸

Az oktatási intézményben folytatott tanulmányokra vonatkozó kérdésekre a következő válaszok érkeztek: a középiskolai tanulmányaikból tizenöten, míg egyetemi tanulmányaikból harmincnyolcan nem tudták felidézni, hogy Gándhíró tanultak volna (1–2. ábra). Ez azt sejteti, hogy a válaszadók többségének középiskolai oktatásában többször vagy esetleg hangsúlyosabban eshetett szó Gándhí személyéről, mint az egyetemi kurzusokon. 77 személy adott választ a kérdésre, hogy melyik tantárgy keretein belül tanultak Gándhíró a középiskolában. A legtöbben (48 fő) a Pakisztán-tanulmányok tantárgyat nevezték meg, huszonhárman a történelmet, tizenhárman pedig a társadalmi tanulmányokat. Ez arra enged következtetni, hogy a válaszadók közül a legtöbben a kötelező tantárgyak tananyagából emlékeznek a Gándhíval kapcsolatos információra, ami egyben sugallhatná azt a fenti következtetést is, hogy a kötelező tananyag ismeretanyaga határozza meg a lakosság Gándhí-képét. Azonban, amint azt a későbbiekben látni fogjuk, a helyzet ennél komplexebb.

1. ábra. Emlékszik-e arra, hogy a középiskolában tanult-e Gándhíró?

58 Megjegyzendő, hogy a válaszadók helyenként nem konzekvensen töltötték ki a kérdőívet – például volt olyan válaszadó, aki a kérdőív első kérdésére adott válaszában azt sugallta, hogy nem hallotta még Gándhí nevét, mégis válaszolt a kérdőív további kérdéseire is. Bár a válaszadók fele nemmel válaszolt az 5. kérdésre, a 6. kérdésre ennek ellenére hatvanegyen válaszoltak.

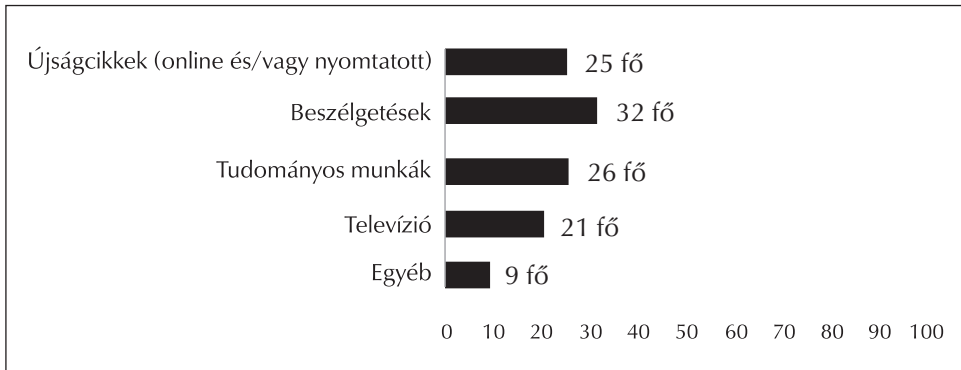
2. ábra. Emlékszik-e arra, hogy az egyetemen tanult-e Gándhíról?

Az egyetemi kurzusokról szóló kérdésre adott szöveges válaszok (55) rávilágítottak, hogy a legtöbb válaszadó (39) a Pakisztán-tanulmányok (beleértve a jogi, történelmi és társadalmi aspektusokat is) keretében hallott Gándhíról az egyetemen. A második leggyakrabban említett kontextus (6) a történelem (világtörténelem, illetve a szubkontinens történelme) volt. A válaszok szintén arra engednek következtetni, hogy a válaszadók leggyakrabban – a középiskolás tanulmányaikhoz hasonlóan – az egyetemen is a kötelezően oktatott Pakisztán-tanulmányok során hallottak Gándhíról, vagy ez a tananyag él legélénkebben a válaszadók többségének a fejében.

A 4. kérdésre érkezett válaszok rámutattak arra, hogy a legtöbben a következő kontextusokban hallottak Gándhíról tanulmányaik során: felosztás (67); politika Indiában (64); viszony Káid-i Ázam Muhammad Alí Dzsinnáh-val (58). Ezek az események mind kiemelkedő jelentőségűek a pakisztáni történelem szempontjából, tehát a kapott válaszok nem váratlanok. Szintén kevésbé meglepő, hogy viszonylag kevesen hallottak Gándhí azon tevékenységéről, amely nem különösen releváns Pakisztán szempontjából: Gándhí filozófiája (13), munkássága Dél-Afrikában (12). Valamivel többen hallottak a gyarmati uralommal szembeni ellenállásáról (33), illetve a békés ellenállásról (38). Érdekes azonban, hogy a Khiláfat-mozgalom kapcsán a válaszadók közül relatíve kevesen (39) hallottak Gándhíról – ez az adat kifejezetten meglepő, hiszen a pakisztáni történelem, az *Iszlámjít* és a Pakisztán-tanulmányok tananyagában, illetve az általános diskurzusban szintén gyakran esik szó a mozgalomról, amelyben Gándhí kétségkívül jelentős szerepet játszott. A relatíve alacsony szám azt mutatja, hogy a válaszadók többsége valamiért mégsem kapcsolja össze Gándhí nevét a mozgalommal.

Szintén érdekes az egyéb kategóriában érkezett tíz szöveges válasz – ezek közül háromra térek ki. Két válasz hasonló tartalmú volt: az első a „pedofília” kifejezést említette, a másik megjegyzés pedig a következőt tartalmazta: „Meztelenül aludt együtt gyermekekkel, hogy önkontrollt mutasson.” Fontos megjegyezni, hogy ezek az állítások nem megalapozottak, csupán Gándhí szexuális önmegtartóztatást erősítő gyakorlatának eltúlzott és továbbgondolt verziói.⁵⁹ Az érdekesség abban

59 Gándhí 1946-ban néhány hétig valóban együtt aludt unokahúgával és egyben tanítványával, Manuval, aki akkor 19 éves volt. Ez pusztán kísérlet volt, aminek az volt a célja, hogy erősítse képességét a szexuális

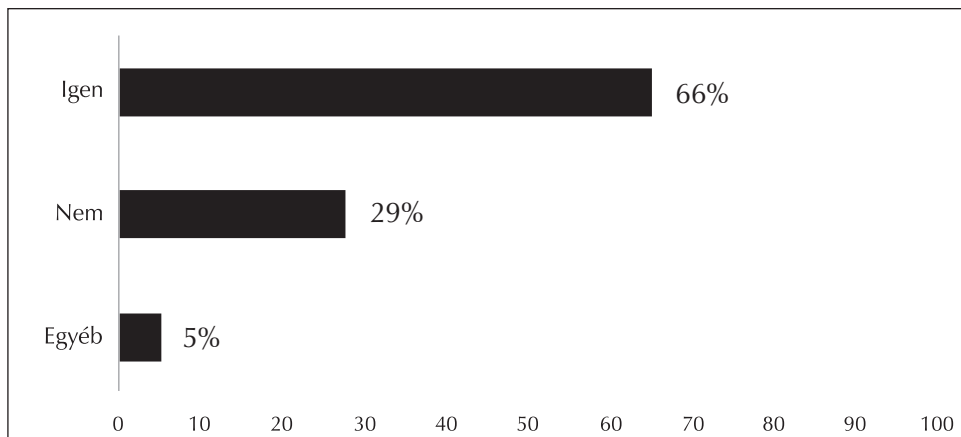
3. ábra. Ha az 5. kérdésre igennel válaszolt, kérem, adja meg, hogy hol hallott Gándhíról (több opció megjelölése lehetséges)

rejlik, hogy – miként két válaszadó is utalt rá – ezekről a kérdésekről egyáltalán szó eshetett vagy a középiskolában, vagy pedig az egyetemen. A köztudottan konzervatív Pakisztán intézményeiben ugyanis a szexualitáshoz akár csak minimálisan is kapcsolódó témakörök tabunak számítanak, így az említett megjegyzések igen várhatóak. Ez azt sugallja, hogy a két válaszadó valószínűleg kifejezetten negatív kontextusban hallhatott Gándhíról tanulmányai során, másképpen nehéz lenne megmagyarázni azt, hogy ezek a témák egyáltalán felmerülhettek. A harmadik szöveges válasz a következő: „erőszakos ellenállás”. Az előző két válaszhoz hasonlóan ez a megfogalmazás szintén arra enged következtetni, hogy a válaszadó nem éppen pozitív összefüggésben hallott Gándhíról tanulmányai során. Az erősen negatív kicsengésű hozzáfűzések (főként az első kettő) ellenére mindhárom válaszadónak összességében pozitív benyomása volt Gándhí alakjáról (az utolsó kérdésre adott válasz szerint), ami legalábbis részben azzal magyarázható, hogy mindhárman megjelölték: tanulmányaikon kívül is tájékozódtak Gándhíról, így valószínűsíthető, hogy a további információk ellensúlyozták az alapvetően nem túl kedvező képet.

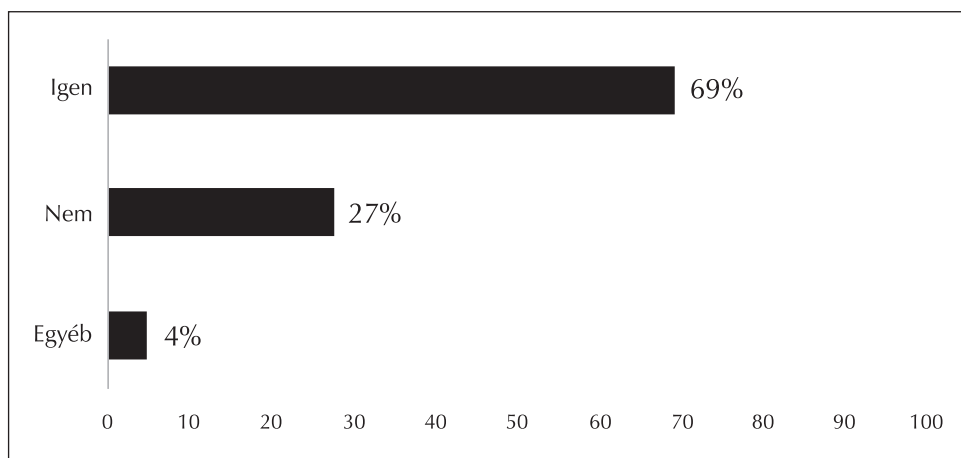
Az 5. kérdésre adott válaszokból kiderült, hogy a válaszadók pontosan fele hallott Gándhíról a tanulmányaikon kívül is – ennek az eredménynek a relevanciájára a többi kérdés értékelésekor visszatérek. Azok, akik igennel feleltek az 5. kérdésre, tanulmányaikon kívül a következő kontextusokban hallottak Gándhíról: a válaszadók több mint fele beszélgetések során, míg jelentős részük tudományos publikációkból és újságcikkekből értesült Gándhíról (3. ábra).

A 7. és 8. kérdésre nagyjából ugyanolyan arányban válaszoltak igennel és nemmel a válaszadók, amiből azt a következtetést lehet levonni, hogy többségük (66-69 százalék) pozitívan értékelte Gándhí szerepét a függetlenség előtti időszakban (4-5. ábra).

önmeztartóztatásra. Egyáltalán nincsen bizonyíték pedofília, illetve pedofil hajlamra. A témáról lásd bővebben: Guha, 2018. 1460–1488.

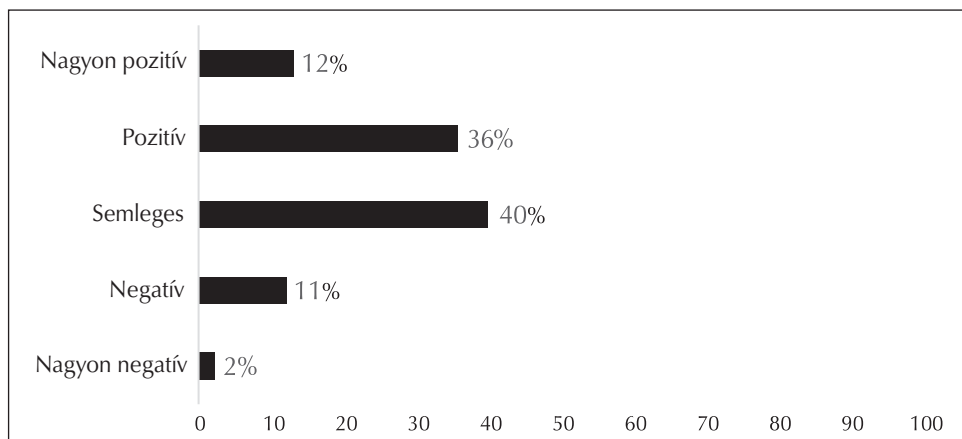
4. ábra. Az Ön véleménye szerint Gándhí pozitív szerepet játszott a függetlenségi mozgalomban?

5. ábra. Az Ön véleménye szerint Gándhí erőszakmentessége és békés ellenállása pozitív hatással volt India és Pakisztán függetlenedésének folyamatára?

Az utolsó kérdésre adott válaszok a következő szórást mutatták. A legtöbben (40 százalék) semleges véleménnyel voltak Gándhíról; a válaszadók 36 százaléka pozitív, 12 százaléka pedig nagyon pozitív benyomással volt róla. Összességében tehát a válaszadók legnagyobb része (48 százalék) pozitív képet alkotott Gándhíról; 11 százaléka viszont negatív és két százaléka nagyon negatív véleménnyel volt róla (6. ábra).

Ezek az eredmények önmagukban annyit árulnak el, hogy a válaszadók többsége nincs kifejezetten negatív véleménnyel Gándhíról annak ellenére sem, hogy a kötelező középiskolai pandzsábi *Pakistan Studies* tankönyv például milyen képet fest róla. A válaszadók utolsó kérdésre adott válaszát a 2., 3. és 5. kérdésekre adott válaszával egyenként összevetve azonban összetettebb következtetéseket vonhatunk le.

6. ábra. Az Ön általános benyomása Gándhíról mint politikai alakról

A Gándhít *nagyon pozitívan* értékelő 12 válaszadó közül mindenki hallott Gándhíról a középiskolában, ketten azonban nem hallottak róla az egyetemi tanulmányaik során, és hárman nem hallottak róla tanulmányaikon kívül. A válaszadók között nem volt olyan, aki az egyik megadott forrásból sem hallott Gándhíról, és heten hallottak Gándhíról mindhárom forrásból.

A Gándhít *pozitívan* értékelő 36 válaszadó közül heten nem hallottak Gándhíról a középiskolai tanulmányaik során, tizenketten nem hallottak róla az egyetemi tanulmányaik során, és tizenötven nem hallottak róla tanulmányaikon kívül. A válaszadók között hárman egyik megadott forrásból sem hallottak Gándhíról, és tizenketten hallottak Gándhíról mindhárom forrásból.

A Gándhít *semleges*en értékelő 40 válaszadó közül négyen nem hallottak Gándhíról a középiskolai tanulmányaik során, tizenkilencen nem hallottak róla az egyetemi tanulmányaik során, és huszonnégyen nem hallottak róla tanulmányaikon kívül. A válaszadók között ketten egyik megadott forrásból sem hallottak Gándhíról, és nyolcan hallottak Gándhíról mindhárom forrásból.

A Gándhít *negatívan* értékelő 11 válaszadó közül ketten nem hallottak Gándhíról a középiskolai tanulmányaik során, ketten nem hallottak róla az egyetemi tanulmányaik során, és nyolcan nem hallottak róla tanulmányaikon kívül. A válaszadók között egy személy egyik megadott forrásból sem hallott Gándhíról, és ketten hallottak Gándhíról mindhárom forrásból.

A Gándhít *nagyon negatívan* értékelő két válaszadó közül egy személy nem hallott Gándhíról a középiskolai tanulmányai során, ketten nem hallottak róla az egyetemi tanulmányaik során, viszont mindkét válaszadó hallott róla tanulmányain kívül.

A fenti adatokból a következő következtetések vonhatók le. Elsőként, a „leginkább tájékozottak” (a mindhárom kérdésre igenleges választ adók) a Gándhít nagyon pozitívan értékelők között jelentek meg a legnagyobb arányban. Ezzel szemben érdekes módon a legtöbb „legkevésbé tájékozott” kitöltő (a mindhárom kérdésre nemleges választ adók) a Gándhít pozitívan értékelők között jelent meg.

Szintén váratlan eredmény, hogy összességében a Gándhí semlegesen értékelők után az öt pozitívan értékelő válaszadók közül hallottak a legkevesebben Gándhí-ról tanulmányaik során. Ezzel szemben a Gándhí negatívan értékelők közül a legtöbben hallottak róla tanulmányaik során, de nagyon magas arányban voltak (nyolcan a tizenegyből), akik tanulmányaikon kívül nem hallottak Gándhí-ról. A Gándhí nagyon negatívan értékelőknél ez az arány ismét megfordult: mindkét válaszadó hallott Gándhí-ról tanulmányain kívül, ám csupán egyikük hallott Gándhí-ról középiskolai tanulmányai során, egyetemen viszont egyikük sem.

A fentiek alapján nem találtam egyértelmű összefüggést Gándhí általános megítélése és aközött, hogy a válaszadók tanulmányaik során hallottak-e róla vagy sem. A tanulmányokon kívüli tájékozódás és a Gándhíhoz való viszonyulás között viszont látszik bizonyos összefüggés: a Gándhí nagyon pozitívan értékelők mindegyike hallott Gándhí-ról a tanulmányain kívül, illetve a Gándhí pozitívan értékelők között is jóval többen voltak (21 a 36 válaszadóból), akik szintén hallottak Gándhí-ról a tanulmányaikon kívül is. Bár a trendnek némiképp ellentmond, hogy mindkét, Gándhí nagyon negatívan értékelő szintén tájékozódott Gándhí-ról tanulmányain kívül is, a válaszok alapján összességében úgy tűnik, hogy a tanulmányokon kívül hallott információk inkább pozitív megítélést eredményeztek: tehát minél több forrásból tájékozódtak a válaszadók, annál valószínűbb volt, hogy Gándhí-ról pozitív véleményt alkottak.

Összességében a kérdőív eredményei – főként az utolsó, valamint az információforrásra vonatkozó három kérdésre adott válaszok összevetése – alapján azt a következtetést vonhatjuk le (a mintavétel inherens korlátainak szem előtt tartásával), hogy nem kizárólag az iskolai tananyag határozza meg azt, hogy mit gondolnak az emberek Gándhí-ról. Sőt a legtöbb esetben nem feltétlenül az iskolai tananyag, vagyis a kurzusokon hallottak befolyásolták Gándhí megítélését.

Konklúzió

A tanulmány három részében három látszólag különböző, ám alapvetően összefüggő témát tárgyaltam. A tanulmány első részében Gándhí Pakisztánhoz fűződő gondolatait, a függetlenség utáni időszakban betöltött politikai szerepét, illetve a Dzsinnáh-val való viszonyát mutattam be röviden. A tanulmány további részeiben az egyéni kutatómunkám során szerzett elsődleges forrásokat elemeztem. A második részében két, a Pandzsáb Tanterv és Tankönyv Bizottság által kiadott tankönyv (*History 8* és *Pakistan Studies Class-12*) Gándhí-ábrázolását hasonlítottam össze. Ezt követte a 2020. január–februárban készült online kérdőív elemzése. A kérdőívben arra kérdeztem rá, milyen módon szerezték a válaszadók ismereteiket Gándhí-ról, és milyen véleményt alakítottak ki róla.

A tankönyvek kétségkívül jól vizsgálható lenyomatait a hivatalos történelem-szemléletnek, ám *hatásaik* és gondolkodásformáló erejük meghatározása rendkívül összetett feladat. A tankönyveket nem szabad csak önmagukban vizsgálni, számos tanulmány azonban nem veszi figyelembe az oktatás egyes informális elemeit, pél-

dául azt, hogy *kik* és *hogyan* tanítják a tananyagot – ennek a mérése kiváltképp bonyolult folyamat. Ennek hiányában kerültem, hogy következtetéseket vonjak le a tananyag hatásával kapcsolatban.

A jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján szintén nem lenne megalapozott összefüggéseket keresni a tanulmány második és harmadik részében tárgyaltak között. Vagyis kutatásom elemei a jelenlegi keretben nem magyarázzák egymást; tehát nem lehetséges a vázolt közvélemény-kutatás eredményeit a tankönyvek tartalmával összefüggésbe hozni. Ennek oka a források hiánya: egyrészt a jelenlegi körülmények között más tartományokban használt tankönyvek nem érhetőek el online formában; másrészt a megfelelő számú, pandzsábi állami általános és középiskolákban a vizsgált tankönyvek kiadása (2016/17 és 2018) utáni időszakban tanult diákok felkutatása meghaladta volna a rendelkezésre álló időt. Jelen tanulmány tehát pillanatképp a pandzsábi iskolák vonatkozó tankönyveiről, illetve a Pakisztánban egyetemet végzett pakisztáni állampolgárok Gándhí-képéről; mindez a téma további, célzott és átfogó kutatásának alapját képezheti.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Abbasi

2020 Abbasi, Kashif: Uniform Education to End Class-Based System: PM. In: *Dawn*, 2020. november 3. <https://www.dawn.com/news/1588308> (letöltés: 2021. január 13.).

Akbar

2020 Akbar, Mobasher Jawed: *Gandhi's Hinduism: The Struggle against Jinnah's Islam*. New Delhi, 2020.

Aziz

1993 Aziz, Khursheed Kamal: *The Murder of History: A Critique of History Textbooks Used in Pakistan*. Lahore, 1993.

Chughtai

2015 Chughtai, Mariam: *What Produces a History Textbook?* [PhD dissertation.] Cambridge, MA, 2015.

Emerson

2018 Emerson, Ann: The Making of the (Il)legitimate Citizen: The Case of the Pakistan Studies Textbook. In: *Global Change, Peace & Security*, 30. (2018) 3. sz. 295–311. DOI: <https://doi.org/10.1080/14781158.2018.1501011>.

Guha

2018 Guha, Ramachandra: *Gandhi. The Years that Changed the World, 1914–1948*. London, 2018.

Hoodbhoy–Nayyar

1985 Hoodbhoy, Pervez Amirali – Nayyar, Abdul Hameed: Rewriting the History of Pakistan. In: *Islam, Politics and the State: The Pakistan Experience*. Ed.: Asghar Khan, Mohammad. London, 1985. 164–177.

Hunter

2020 Hunter, Robert: Education in Pakistan. In: *WENR: World Educations News and Reviews*, 2020. február 25. <https://wenr.wes.org/2020/02/education-in-pakistan> (letöltés: 2021. január 13.).

Hussain

2018 Hussain, Muhammad et al.: *Pakistan Studies Class-12*. Lahore, 2018.

Ibn-e-Sadiq

2016 Ibn-e-Sadiq, Munawar et al.: *History 8*. Lahore, 2016.

Jalal

1994 Jalal, Ayesha: *The Sole Spokesman. Jinnah, the Muslim League and the Struggle for Pakistan*. Cambridge, 1994.

Joshi

2010 Joshi, Sanjay: Contesting Histories and Nationalist Geographies: A Comparison of School Textbooks in India and Pakistan. In: *South Asian History and Culture*, 1. (2010) 3. sz. 357–377. DOI: <https://doi.org/10.1080/19472498.2010.485379>.

Khan

2017 Khan, Yasmin: *The Great Partition. The Making of India and Pakistan*. (New edition.) New Haven–London, 2017.

Lall

2008 Lall, Marie: Educate to Hate: The Use of Education in the Creation of Antagonistic National Identities in India and Pakistan. In: *Compare: A Journal of Comparative and International Education*, 38. (2008) 1. sz. 103–119. DOI: <https://doi.org/10.1080/03057920701467834>.

Lelyveld

2011 Lelyveld, Joseph: *Great Soul. Mahatma Gandhi and His Struggle with India*. New York, 2011.

Nayyar–Salim

2005 Nayyar, Abdul Hameed – Salim, Ahmad: *The Subtle Subversion: The State of Curricula and Textbooks in Pakistan Urdu, English, Social Studies and Civics*. Islamabad, 2005.

Pakistan Education Statistics

2018 *Pakistan Education Statistics, 2016–17. 25th Annual Publication since 1992–93*. Publ. by National Education Management Information System (NEMIS) et al. Islamabad, 2018.

Prabhu–Rao

1966 *The Mind of Mahatma Gandhi. Encyclopedia of Gandhi's Thoughts*. Eds.: Prabhu, R. K. – Rao, U. R. Ahmedabad, 1966.

Rosser

2003 Rosser, Yvette: *Islamisation of Pakistani Social Studies Textbooks*. New Delhi, 2003.

2005 Rosser, Yvette: Cognitive Dissonance in Pakistan Studies Textbooks: Educational Practices of an Islamic State. In: *Journal of Islamic State Practices in International Law*, 1. (2005) 2. sz. 4–15.

Sabharwal

2020 Sabharwal, Gopa: Gandhi and the Muslim League: The Dawn in 1947. In: *M. K. Gandhi, Media, Politics and Society. New Perspectives*. Ed.: Kaul, Chandrika. Cham, 2020. 107–126. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-030-59035-2_7.

Salim–Khan

2004 Salim, Ahmad – Khan, Zafarullah: *Messing Up the Past. Evolution of History Textbooks in Pakistan, 1947–2000*. Islamabad, 2004.

Tripathi

2018 Tripathi, Dhananjay: *Manufacturing Enemy: The Presentation of India in Pakistani Textbooks*. In: *Cultural and Educational Exchanges between Rival Societies. Cooperation and Competition in an Interdependent World*. Eds.: Chou, Chuing Prudence – Spangler, Jonathan. Singapore, 2018. 99–114. DOI: 10.1007/978-981-13-1547-3_6.

Tripathi–Raghuvanshi

2020 Tripathi, Dhananjay – Raghuvanshi, Vaishali: *Portraying the “Other” in Textbooks and Movies: The Mental Borders and Their Implications for India–Pakistan Relations*. In: *Journal of Borderlands Studies*, 35. (2020) 2. sz. 195–210. DOI: <https://doi.org/10.1080/08865655.2019.1646151>.

Wolpert

2001 Wolpert, Stanley: *Gandhi’s Passion. The Life and Legacy of Mahatma Gandhi*. New York, 2001.

DÓRA GÜNSBERGER

PORTRAYING GANDHI IN PAKISTAN

‘OFFICIAL’ HISTORY-WRITING AND PERCEPTIONS

Research on how national heroes of ‘the other’ are portrayed in a particular country is arguably a fascinating subject, especially if one chooses a case study of two countries that regard each other as enemies. In this article, relying on school textbooks and an online survey, I focus on how Mohandas Karamchand Gandhi is portrayed and perceived in contemporary Pakistan. I seek to answer the questions of how iconic historical figures of India, in this case Gandhi, is portrayed in the ‘official’ history-writing in Pakistan, and how it might shape perceptions about Gandhi in the country.

This article is divided into three major sections. In the first part, relying mostly on secondary literature, I briefly reflect on Gandhi’s thoughts about the partition of the Indian subcontinent, and I discuss those events of the last year of his life that are of direct relevance from Pakistan’s perspective. In the second part of this article I discuss how ‘official’ Pakistani history-writing portrays Gandhi, arguing that an examination of history textbooks used in state schools provide a substantial ground for such analysis. In this section I compare the narratives of two textbooks issued by the Punjab Curriculum and Textbook Board. The last, third part of this article aims to shed light on perceptions about Gandhi in Pakistan. My analysis here draws on an online survey I conducted among randomly selected Pakistani citizens who conducted their studies in Pakistan.

Ára: 600 Ft
Előfizetőknek: 500 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető személyesen a postahelyeken és a kézbesítőknél, vagy a Központi Hírlap Iroda zöldszáján: 06-80/444-444, e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 1-303-3440, vagy levélben a Magyar Posta Zrt. Központi Hírlap Iroda, Budapest 1008 címen.

Számonként megvásárolható a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetében (1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4., telefon: 224-6700/4624, 4626 mellék), illetve a Penna Bölcsész Könyvesboltban (1053 Budapest, Magyar utca 40., telefon: 06 30/203-1769).

A Világtörténet 2021-es évfolyamának megjelenését a Magyar Tudományos Akadémia és a Nemzeti Kulturális Alap támogatja

nka
Nemzeti Kulturális Alap